

Series Ceranea

tom 1

Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach

Źródła słowiańskie

opracowanie, przekład i komentarz

Georgi Minczew

Małgorzata Skowronek

Jan Mikołaj Wolski

Ceranea
— CERANEUM —

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea
tom 1

**Średniowieczne
herezje dualistyczne
na Bałkanach**
Źródła słowiańskie

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea
tom 1

Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach

Źródła słowiańskie

opracowanie, przekład i komentarz

Georgi Minczew

Małgorzata Skowronek

Jan Mikołaj Wolski

Ceranea
— CERANEUM —

Łódź 2015

W WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea

tom 1

Uniwersytet Łódzki, Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*

KOLEGIUM REDAKCYJNE

*Agata Kawecka, Andrzej Kompa, Mirosław J. Leszka, Kiril Marinov, Georgi Minczew
Ivan Petrov, Małgorzata Skowronek*

ADRES KOLEGIUM REDAKCYJNEGO

90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38, pok. 209, www.ceraneum.uni.lodz.pl, s.ceranea@uni.lodz.pl

RECENZENCI

Marzanna Kuczyńska, Aleksander Naumow

WSPÓŁPRACA

Marek Majer (Uniwersytet Harvarda), Anna Maciejewska (Uniwersytet Łódzki)

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Na okładce wykorzystano fragment ikony Sądu Ostatecznego z Lipia, XVII w.
Lewiatan pożerający diabła i heretyka ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku
fotografia autorstwa Angeliki Brzostowskiej-Pociechy

© Copyright by Authors, Łódź 2015

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Publikacja dofinansowana przez Rektora Uniwersytetu Łódzkiego

Publikacja bez opracowania redakcyjnego w Wydawnictwie UŁ

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07111.15.0.K

Ark. wyd. 13,0; ark. druk. 16,75

ISBN 978-83-7969-916-2

e-ISBN 978-83-7969-917-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

*W 1100. rocznicę
Zaśnięcia Świętego Klemensa z Ochrydy
Nauczyciela Słowian, biskupa i twórcy kultury słowiańskiej*

Contents

Miroslaw J. Leszka, Kiril Marinow, <i>A New Publishing Venture of the Ceraneum Centre of the University of Łódź</i>	8
Georgi Minczew, <i>Slavic Anti-Heretical Texts as the Source of Knowledge of Dualist Heresy in the Balkans</i>	
1. John Exarch, <i>Hexameron</i> (excerpts), edited and translated by M. Skowronek ..	59
2. Cosmas the Priest, <i>Sermon Against the Heretics</i> (excerpts), edited and translated by M. Skowronek, with assistance by G. Minczew	67
3. Anathemas from the <i>Palaea Historica</i> , edited and translated by M. Skowronek	127
4. Anathemas from the Bulgarian Synodicon for the Sunday of Orthodoxy (<i>Tsar Boril's Synodicon</i>), edited and translated by J.M. Wolski	133
5. Anathemas from the Serbian Synodicons for the Sunday of Orthodoxy, edited and translated by M. Skowronek	147
6. <i>On Messalians or Bogomils</i> , edited and translated by M. Skowronek	155
7. <i>On Priest Bogomil</i> from the Slavic Kórmchaia, edited and translated by J.M. Wolski	159
8. Pseudo-John Chrysostom, <i>On Ecclesiastical Law</i> (excerpts), edited and translated by J.M. Wolski	163
9. Anti-heretic text from the <i>Eremitic Rule</i> , edited and translated by J.M. Wolski	169
10. Patriarch Callistus I, <i>Life of Theodosius of Tarnovo</i> (excerpts), edited and translated by J.M. Wolski	173
11. Patriarch Euthymius of Tarnovo, <i>Life of Hilarion of Moglena</i> (excerpts), edited and translated by J.M. Wolski	193
12. Pseudo-Zonaras' <i>Nomocanon</i> (excerpts), edited and translated by J.M. Wolski	215
13. Marko of Peć, <i>The Life of the Holy Patriarch Ephrem</i> (excerpt), edited and translated by J.M. Wolski	221
14. <i>Sermon ('Slovo') on the Origin of the Paulicians</i> , edited and translated by M. Skowronek	225
15. <i>On the Messalian Heresy, Called Eutychian</i> , edited and translated by M. Skowronek	233
Heresiological glossary	237
Index of biblical citations and references	245
Index of proper names and terms	251
Resume	261

Spis treści

Mirosław J. Leszka, Kiril Marinow, <i>Series Ceranea. Nowe przedsięwzięcie wydawnicze Centrum Ceraneum Uniwersytetu Łódzkiego</i>	9
Georgi Minczew, <i>Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach</i>	13
1. Jan Egzarcha, <i>Heksameron</i> (fragmenty), opr. i przeł. M. Skowronek	59
2. Kosma Prezbiter, <i>Mowa polemiczna przeciwko heretykom</i> (fragmenty), opr. i przeł. M. Skowronek przy współpracy G. Minczewa	67
3. <i>Anatemy z Palei historycznej</i> , opr. i przeł. M. Skowronek	127
4. <i>Anatemy z Synodykonu bułgarskiego na Niedzielę Ortodoksji, tzw. Synodykonu cara Borila</i> , opr. i przeł. J.M. Wolski	133
5. <i>Anatemy z serbskich synodykonów na Niedzielę Ortodoksji</i> , opr. i przeł. M. Skowronek	147
6. <i>O mesalianach nazywanych bogomiłami albo babunami</i> , opr. i przeł. M. Skowronek	155
7. <i>O Bogomile Popie z Kormczy słowiańskiej</i> , opr. i przeł. J.M. Wolski	159
8. Pseudo-Jan Chryzostom, <i>O prawie kościelnym</i> (fragment), opr. i przeł. J.M. Wolski	163
9. Tekst antyheretycki z <i>Reguły eremickiej</i> , opr. i przeł. J.M. Wolski	169
10. Patriarcha Kalikst I, <i>Żywoł Świętego Teodozjusza Tyrnowskiego</i> (fragmenty), opr. i przeł. J.M. Wolski	173
11. Patriarcha Eutymiusz Tyrnowski, <i>Żywoł Świętego Hilariona Megleńskiego</i> (fragmenty), opr. i przeł. J.M. Wolski	193
12. <i>Nomokanon Pseudo-Zonarasa</i> (fragment), opr. i przeł. J.M. Wolski	215
13. Marek z Peci, <i>Żywoł Świętego patriarchy Efrema</i> (fragment), opr. i przeł. J.M. Wolski	221
14. <i>Słowo o pochodzeniu paulicjan</i> , opr. i przeł. M. Skowronek	225
15. <i>O herezji mesaliankiej nazywanej eutychijską</i> , opr. i przeł. M. Skowronek	233
Słownik herezjologiczny	237
Indeks cytatów i przywołań biblijnych	245
Indeks osób i terminów	251
Resume	261

A New Publishing Venture of the Ceraneum Centre of the University of Łódź

The Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe, simply referred to as *Ceraneum*, was established by the Senate of the University of Łódź in February 2011 and tasked with researching various aspects of ancient, Byzantine, and Slavic cultures of the Mediterranean Area and South-East Europe. Today, it brings together over one hundred scholars representing various fields of research, who work in several European academic centres specialising in the history of the geographical, historical, and cultural heritage of the abovementioned area.

One of the key aspects of Centre's activity is publishing. Since 2011, a yearly has been published in the congress languages, titled *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*.¹ Four issues have been released so far, and the fifth one is in print. It should be emphasised that from the very beginning the journal has published works by eminent scholars from different parts of the world, and while it is relatively new, it has already gained a considerable reputation among experts in the field. Moreover, two books have been published under the auspices of *Ceraneum*.² Researchers teamed in the Centre have always been planning a series of publications. Now, their goal is finally achieved. It is our great joy to present the very first volume of *Series Ceranea*, and we hope that it will be well received by our readership. The series will cover source materials, bibliographies, monographs, and collective works addressing a broad variety of subjects of the history and culture of the Mediterranean and South-East Europe, from antiquity to modern times. We hope that this will be an opportunity to present some unknown – or poorly known – aspects of the Mediterranean culture and history, with particular emphasis on the history of Byzantium and the *Slavia Orthodoxa* community, to scholars in Poland (but also abroad, as we are more than willing to publish works in foreign languages), as well as all readers interested in the subject.

¹ More on the magazine and its agenda, see: G. Minczew, M.J. Leszka, M. Skowronek, K. Marinow, A. Kompa, K. Krzeszewska, *From the Editorial Board*, "Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe" 1, 2011, p. 5–7.

² Z. Brzozowska, *Święta księżna kijowska Olga. Wybór tekstów źródłowych*, Łódź 2014; *Kim jest Romajos*, ed. A. Maciejewska, K. Chalczyńska, Z. Rzeźnicka, Łódź 2014.

Nowe przedsięwzięcie wydawnicze Centrum Ceraneum Uniwersytetu Łódzkiego

Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, w skrócie określane mianem *Ceraneum*, powołane zostało do istnienia decyzją Senatu Uniwersytetu Łódzkiego w lutym 2011 r., a jego celem jest prowadzenie badań dotyczących różnych aspektów antycznej, bizantyńskiej i słowiańskiej kultury Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej. Obecnie skupia ono ponad stu uczonych różnych specjalności badawczych, którzy pracują w kilkudziesięciu europejskich ośrodkach akademickich, specjalizujących się w dziejach wyżej wspomnianego obszaru geograficzno-historyczno-kulturowego.

Jednym z najważniejszych nurtów aktywności Centrum jest działalność wydawnicza. Od roku 2011 wychodzi, wydawany w językach kongresowych, rocznik zatytułowany *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*¹. Jak dotąd wyszły cztery jego numery, a piąty jest na etapie druku. Podkreślić wypada, że od samego początku publikowane są w nim prace wybitnych uczonych, z różnych części świata, i choć młode, zyskało już znaczną renomę wśród specjalistów zajmujących się podejmowaną w nim tematyką. Nadto, pod auspicjami *Ceraneum* wydane zostały również dwie książki². Od samego początku w planach badaczy skupionych w Centrum było firmowanie serii wydawniczej. Zamiar ten wprowadzamy właśnie w czyn. Z wielką radością i nadzieją na życzliwe przyjęcie przez czytelników niniejszym tomem inaugurujemy *Series Ceranea*. W jej ramach publikować będziemy materiały źródłowe, bibliografie, prace monograficzne, tomy zbiorowe, w których podejmowana będzie tematyka szeroko rozumianych dziejów oraz kultury Śródziemnomorza i Europy Południowo-Wschodniej od starożytności po czasy nowożytne włącznie. Żywimy nadzieję, że w ten sposób wzmocnimy proces przybliżania polskim (i nie tylko, gdyż z góry deklarujemy gotowość publikowania w ramach serii prac obcojęzycznych) uczynom, jak i szerszemu gronu

¹ Na temat samego czasopisma i jego założeń programowych zob. G. Minczew, M.J. Leszka, M. Skowronek, K. Marinow, A. Kompa, K. Krzeszewska, *From the Editorial Board*, „*Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*” 1, 2011, s. 5–7.

² Z. Brzozowska, *Święta księżna kijowska Olga. Wybór tekstów źródłowych*, Łódź 2014; *Kim jest Romajos*, red. A. Maciejewska, K. Chalczyńska, Z. Rzeźnicka, Łódź 2014.

Our ambition is to publish papers of high professional standards, written by outstanding Polish and foreign experts, also if they are not members of the *Ceraneum*. We strongly believe that the first volume of *Series Ceranea* titled *Medieval Dualistic Heresy in the Balkans. Slavic Sources* – which we are proud to present – fully meets the expectations of its authors and readers. It is the work of Łódź researchers recognised both in Poland and abroad, namely Georgi Minczew and Małgorzata Skowronek, as well as a representative of the younger generation, though already quite an accomplished scholar, Jan M. Wolski. The volume is a selection of sources of Slavic provenance, concerning the dualist heresies widespread in the Balkan Peninsula in the Middle Ages. Selected excerpts of source texts (which the Authors have studied for years) are cited in the original language version (Old Church Slavic or later editions thereof), accompanied by a Polish translation (the first ever, which is worth emphasising) and erudite commentary. Each excerpt is preceded by an introduction, which includes information concerning the author of the source text, its history and editions, as well as the basic and the most recent bibliography. The texts include fragments of the most important medieval South Slavic sources, such as *Sermon Against the Heretics* by Cosmas the Priest (10th or 11th c.), Anathema from the Bulgarian Synodicon for the Sunday of Orthodoxy (*Tsar Boril's Synodicon*, 13th c.), or *Life of Hilarion of Moglena* by Euthymius of Tarnovo (14th c.). Particularly noteworthy is the text preceding the source material in the volume, titled *Slavic Anti-Heretical Texts as the Source of Knowledge of Dualist Heresy in the Balkans* by Georgi Minczew, in which the scholar discusses the difficult issue of the Balkan medieval dualist heresy in a manner that is both expert and accessible.

We recommend the first volume of *Series Ceranea*, hoping that future publications (the second volume is ready and another is nearing completion) will be of just as high a standard as this one.

Miroslaw J. Leszka, Kiril Marinow

czytelników, zainteresowanych tą tematyką, nieznanymi czy słabo znanymi aspektami kultury i historii świata śródziemnomorskiego, ze szczególnym naciskiem na dzieje Bizancjum, i społeczności kręgu *Slavia Orthodoxa*.

Mamy ambicję publikowania dzieł, stojących na wysokim poziomie merytorycznym, które wyjdą spod pióra wybitnych specjalistów polskich i zagranicznych, i to nie tylko wywodzących się spośród członków *Ceraneum*.

Jesteśmy głęboko przekonani, że pierwszy tom *Series Ceranea*, zatytułowany: Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła *słowiańskie* – który z dużą satysfakcją oddajemy właśnie w ręce czytelników – jest książką w pełni spełniającą nasze, jak i ich, oczekiwania. Jest ona dziełem łódzkich badaczy, zarówno o uznanym tak w kraju, jak i zagranicą autorytecie, a mianowicie Georgiego Minczewa i Małgorzaty Skowronek, jak i przedstawiciela młodszego pokolenia, acz legitymującego się znacznym już dorobkiem naukowym, Jana M. Wolskiego. Stanowi ona wybór źródeł słowiańskiej proveniencji, dotyczących herezji dualistycznych funkcjonujących na Półwyspie Bałkańskim w średniowieczu. Wybrane fragmenty źródeł – nad którymi Autorzy pracują od lat – podane zostały w języku oryginału (czyli staro-cerkiewno-słowiańskim oraz późniejszych jego redakcjach), zaopatrzone w tłumaczenie na język polski (co, warte podkreślenia ukazujące się w tym języku po raz pierwszy) i komentarze erudycyjne. Każdy poprzedzony jest tekstem wprowadzającym, w którym znalazły się informacje dotyczące autora źródła, historii tekstu, jego edycji, jak również podstawowa i najnowsza bibliografia. Wśród zamieszczonych tekstów znajdzie czytelnik fragmenty najważniejszych średniowiecznych źródeł proveniencji południowosłowiańskiej, m.in.: *Mowy polemicznej przeciwko heretykom Kosmy Prezbitera* (X lub XI w.), anatem z Synodykonu bułgarskiego na Niedzielę Ortodoksji, tzw. *Synodykonu cara Borila* (XIII w.) czy *Żywotu Świętego Hilariona Megleńskiego*, pióra patriarchy Eutyminusa Tyrnowskiego (XIV w.). Na szczególną uwagę zasługuje tekst poprzedzający część źródłową tomu, zatytułowany *Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach*, autorstwa Georgiego Minczewa, w którym uczony w nader kompetentny, ale i przystępny sposób wprowadza czytelnika w trudną tematykę bałkańskich średniowiecznych herezji dualistycznych.

Rekomendując zapoznanie się z pierwszym tomem *Series Ceranea* wyrazić wypada nadzieję, że przyszłe tomy (drugi jest już gotowy, a praca nad kolejnym jest na etapie końcowym) stać będą na równie wysokim poziomie.

Mirosław J. Leszka, Kiril Marinow

Georgi Minczew

Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach

Nie jest przesadnym stwierdzenie, iż badania nad bogomilstwem i innymi dualistycznymi doktrynami chrześcijańskiego Wschodu przeżywają w ostatnich dziesięcioleciach prawdziwy renesans. Dualizm, czyli wiara w dwa początki – w dobrego Stwórcę niematerialnego świata i w złego demiurga, twórcę materii – charakterystyczna jest dla niektórych przedchrześcijańskich systemów religijnych, dla gnostycyzmu i wczesnochrześcijańskich nauk heterodoksyjnych, jak marcjonizm i doketyzm¹; jednak świat bizantyńsko-słowiański zna cztery podstawowe nauki dualistyczne: manicheizm, mesalianizm, paulicjanizm i bogomilstwo. Zależność trzech ostatnich od heterodoksyjnego systemu religijnego Persa Maniego daje podstawy słynnym badaczom bizantyńskiego i słowiańskiego średniowiecza S. Runcimanowi i D. Obolensky'emu, by określić bogomilstwo jako 'herezję neomanichejską', 'średniowieczny manicheizm'², z rozszerzeniem tego pojęcia także na poprzedzające go: mesalianizm i paulicjanizm.

W dużym stopniu odrzucenie pewnych stereotypów, dotyczących powstania, rozprzestrzenienia, kosmologii, eklezjologii, praktyki liturgicznej i nauki społecznej wspomnianych wyżej herezji związane jest z edycją i komentarzem nowych

¹ Z nowszych badań nad antycznym dualizmem i jego wpływem na poszczególne herezje średniowieczne zob.: Y. Stoyanov, *The Hidden Tradition in Europe. The Secret History of Medieval Christian Heresy*, London 1994; Y. Stoyanov, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, New Haven–London 2000, rozdz. I–II, s. 1–123 (z bogatą bibliografią). O nazwach poszczególnych herezji z krótką charakterystyką każdej z nich zob. *Słownik herezjologiczny* w niniejszej antologii.

² S. Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of Christian Dualist Heresy*, Cambridge Univ. Press 1947 (przekład pol.: S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny*, przeł. J. Prokopiuk, Gdańsk 1999 – cytaty za tym wydaniem); D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balcan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948. W obu znakomitych studiach wprowadzono ten termin w latach 40-tych XX w., ale rozpatrywanie bogomilstwa w kontekście nauki manichejskiej można odnaleźć także w pracach wcześniejszych, zob. np. V. Sharenkoff, *Study of Manichaeism in Bulgaria (with Special Reference to the Bogomil)*, New York 1927.

nieznanych źródeł greckich³ i słowiańskich⁴; z nowymi wydaniem i nową interpretacją słowiańskich antyheretyckich dokumentów prawnych Cerkwi prawosławnej (znanych z wcześniejszych publikacji⁵) i – nie na ostatnim miejscu – z przekładami heretyckich i antyheretyckich tekstów greckich, słowiańskich i łacińskich na języki współczesne⁶. Tłumaczenia te dają możliwość ich recepcji w szerszym środowisku naukowym, otwierając w ten sposób przed badaczami nową perspektywę historyczną, teologiczną i kulturologiczną. Przedstawienie słowiańskich tekstów antyheretyckich z paralelnym przekładem na język współczesny stawia przed autorem wyboru, tłumaczem i komentatorem następujące pytania:

– które średniowieczne herezje dualistyczne, rozpowszechnione w ekumenie bizantyńsko-słowiańskiej, powinny zostać przedstawione i skomentowane w antologii przekładów? To pytanie problematyzuje zasugerowaną w starszych pracach opinię, wedle której słowiański dualizm ogranicza się do bogomilstwa, rozpatrywanego jako oryginalna doktryna kosmogoniczna, kosmologiczna, soteriologiczna i socjalna, a wpływy wcześniejszych, rozpowszechnionych w Bizancjum i krajach słowiańskich nauk heterodoksyjnych zaznacza się niejako „pod linią”. Jednak wzajemne przenikanie się idei między herezjami dualistycznymi to ważny problem, wyrażający się nawet w sposobie, w jaki nazywają heretyków źródła: pisząc o manichejczykach czy paulicjanach, związani z Kościołem autorzy potępiają naukę bogomiłów i odwrotnie – poglądy bogomilskie przypisuje się mesalianom, ikonoklastycznym czy paulicjańskim odstępstwom od kościelnych dogmatów. Odpowiedź na pytanie o „granice” między poszczególnymi herezjami także nie jest małoważna, gdyż wiąże się bezpośrednio z odpowiedzią na następne pytanie, a mianowicie:

³ Zob. np.: A. Rigo, *L'assemblea generale athonita del 1344 su un gruppo di monaci bogomili* (ms Vat. Gr. 604 ff. 11r–12v), „Cristianesimo nella Storia. Ricerche storiche, esegetiche, teologiche” 5, 1984, s. 475–506; A. Rigo, *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo*, Firenze 1989; P. Eleuteri, A. Rigo, *Eretici, dissidenti ed Ebrei a Bizanzio. Una raccolta eresiologicala del XII sec.*, Venezia 1993; A. Rigo, *Gli ultimi giorni del dualismo bizantino? Un nuovo testo inedito e alcune questioni connesse*, [w:] *Orthodoxy and Heresy in Byzantium. The Definition and the Notion of Orthodoxy and Some other Studies on the Heresies and Non-Christian Religions* [= „Quaderni di Νέα Ῥώμη”, 4], Roma 2010, s. 101–145.

⁴ И. Билярски, *Палеологовият синодик в славянски превод*, София 2013; М. Цибранска-Костова, *Кратки сведения за богомилите в южнославянски текстове на църковното право*, „Български език”, кн. 1(LI)/2004, s. 40–50; М. Цибранска-Костова, М. Райкова, *Богомилите в църковно-юридическите текстове и паметници*, „Старобългарска литература” 39–40, 2008, s. 197–219.

⁵ И. Божилов, А.-М. Тотоманова, И. Билярски, *Борилев синодик. Издание и превод*, София 2010.

⁶ *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 – c. 1450*, selected sources translated and annotated by J. Hamilton and B. Hamilton; assistance with the translations of Old Slavonic texts by Y. Stoyanov, Manchester and New York 1998.

– jaki jest charakter relacji między greckimi a słowiańskimi źródłami do średniowiecznych nauk heterodoksyjnych na Bałkanach? W jakim stopniu słowiańskie teksty są oryginalne, a na ile stanowią przekład czy kompilację greckich utworów herezjologicznych?;

– i nie na ostatnim miejscu należałoby postawić pytanie o stosunek literatury heretyckiej do antyheretyckiej. Dlaczego wydawane są wyłącznie źródła antyheretyckie, których polemiczny charakter często deformuje obraz ideologicznego przeciwnika; czy nie zachowały się oryginalne teksty heterodoksyjne, odzwierciedlające doktryny dysydenckie w czystszej postaci?

I. Herezje neomanichejskie we wspólnocie bizantyńsko-słowiańskiej

1. Manicheizm, mesalianizm, paulicjanizm, bogomilstwo, ikonoklazm

Tak greckie, jak i słowiańskie traktaty antyheretyckie i dokumenty kościelno-prawne obfitują w opisy manichejskiego systemu religijnego, pamflety przeciwko Maniemu, anatemy i zalecenia dotyczące ponownego przyjęcia pokutujących manichejczyków na łono Kościoła itd. Manicheizm naprawdę stanowił duże zagrożenie dla Wschodniego i Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego; od Babilonii przez prowincje małoazjatyckie trafił bowiem do Europy i Afryki Północnej. Zarówno papieństwo, jak i patriarchat konstantynopolitański z pomocą władzy cesarskiej prowadziły kilkusetletnią walkę z konkurencyjnym kościołem dysydenckim. Herezjolodzy wskazują kilka podstawowych odchyłeń dogmatycznych manicheizmu od doktryny ortodoksyjnej: skrajny dualizm, znajdujący się pod wpływem perskich systemów religijnych (odwieczna walka między światłem i ciemnością); dusza jako dzieło dobrego boga, a materia jako dzieło złego początku; doketyistyczne poglądy na Wcielenie (Chrystus jest Słowem Bożym, które pozornie przyjęło ciało ludzkie) i in. Niemniejszego zagrożenia dla ortodoksji upatrują herezjolodzy w dobrej organizacji wspólnot manichejskich i w pewnych cechach szczególnych heterodoksyjnej doktryny moralnej, przede wszystkim w odrzuceniu małżeństwa i prokreacji.

Na Zachodzie manichejczyków prześladowano głównie jako wyznawców niszczących ortodoksję dualistycznych idei religijnych. We wczesnym Bizancjum do zarzutów herezji dodano element polityczny – jako że ojczyzną manicheizmu była Babilonia, być manichejczykiem w Bizancjum oznaczało wyznawanie religii znienawidzonych Persów. Prześladowania dysydentów były surowsze, aniżeli w Rzymie, a prawo cywilne przewidywało dla odrzucających pokajanie heretyków karę śmierci⁷.

⁷ Y. Stoyanov, *The Other God...*, s. 114–115 i przyp. 88 z cytowaną starszą literaturą nt. rozprzeżsterzenia się manicheizmu w Cesarstwie Zachodnim i Wschodnim.

Prześledzenie rozprzestrzeniania się manicheizmu w Bizancjum, a stamtąd i do sąsiednich krajów słowiańskich, utrudnione jest przez pewien anachronizm wynikający z lektury źródeł. Po VI w. doktryna ta przestaje być problemem dla Kościoła Wschodniego i Zachodniego: kilkusetletnią walkę kończy zwycięstwo ortodoksji. Rzeczywiście, 95. kanon soboru In Trullo (691–692 r.) przewiduje, by pokutujących manichejczyków przyłączyć do wspólnoty według rytu przyjmowania pogan, tj. aby ponownie ich ochrzcić⁸, lecz w tym przypadku chodzi raczej o powtarzanie treści starszych dokumentów kościelno-prawnych, jako że w końcu VII w. ferment manichejski jest już tylko złym wspomnieniem, a Imperium staje przed nowymi wyzwaniem: ikonoklazmem oraz walką z innymi naukami dualistycznymi przeniesionymi ze Wschodu lub powstałymi na Bałkanach – mesalianizmem, paulicjanizmem, bogomilstwem. I choć „prawdziwych” manichejczyków od dawna nie ma, greckie i słowiańskie rękopisy od VIII aż po XVI–XVII w. nadal piętnują „po trzykroć przekłętą herezję”. Przyczyna tego raczej nie leży wyłącznie w tradycji kościelnej, zachowującej w nienaruszonej postaci wcześniejsze postanowienia soborów. Jeden z czynników rzeczywiście związany jest ze „złym wspomnieniem” trudnej walki wczesnobizantyńskiego Kościoła z najniebezpieczniejszą konkurencyjną religią dysydencką; określenie „manichejczyk” staje się w pewnym sensie synonimem heretyka, a dokładniej heretyka-dualisty, i przenosi się na wyznawców powstałych później nauk dualistycznych.

Autorzy bizantyńscy i słowiańscy słusznie jednak pojmują pewną inną cechę charakterystyczną doktryn dualistycznych wyrosłych po manicheizmie: mesalianizm, paulicjanizm i bogomilstwo znajdowały się pod silnym wpływem nauki Maniego, stanowiąc jej kontynuację. W literaturze herezjologicznej pojawia się fraza „nowo powstała herezja” (gr. ἡ νεοφανὴς αἵρεσις, starobułg. новонавишлата ересь). Tak np. patriarcha Focjusz określa herezję manichejską jako „nowo powstałą” w tytule swego utworu polemicznego: *Świętego Focjusza, arcybiskupa Konstantynopola opowieść w skrócie o nowej odrośli manichejczyków*⁹.

W tytule wspomniano manichejczyków, w wywodzie jednak określenie „nowo powstała” odnosi się nie do manicheizmu, a do paulicjanizmu. Jako kontynuację manicheizmu lub konglomerat poglądów manichejskich, mesalianiskich i paulicjaniskich określa się też bogomilstwo. Tak jest w najstarszym dotyczącym go

⁸ „Tych spośród heretyków... którzy chcą przynależć do Prawosławia, przyjmujemy ich tak, jak pogan... W podobny sposób przyjmujemy również Manichejczyków, Walentynian, Marcjonitów i im podobnych heretyków”, cyt. za: A. Znosko, *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. I, Hajnówka 2000, s. 104.

⁹ Zob. „Travaux et Mémoires” 4, 1970, s. 121. O ile nie podano inaczej, wszystkie przekłady z greki są autorstwa Anny Maciejewskiej.

greckim źródle – *Liście patriarchy Teofilakta do cara Piotra* z połowy X w., w późniejszych bizantyńskich traktatach antyheretyckich czy anatemach z bułgarskiego *Synodykonu cara Borila* z 1211 r.:

Ich [heretyków – G.M.] bezbożność jest to bowiem manicheizm pomieszany z paulicjanizmem¹⁰.

Herezja bogomiłów zaistniała niedawno, w naszym pokoleniu; stanowiła część [herezji] mesalian i pod wieloma względami zgadzała się z ich dogmatami, ale pewne [dogmaty] dodatkowo sama wynalazła i tak jeszcze zwiększyła zepsucie.¹¹

Popu Bogomiłowi, który w czasach Piotra, cara bułgarskiego, przyjął tę herezję manichejską, rozsiał po ziemi bułgarskiej... anatema¹².

Należy podkreślić, że w cytowanym wyżej *Liście patriarchy Teofilakta* herezja bułgarska nazwana jest jednocześnie „dawną” i „uchodzącą za nową”, „nowo powstałą”:

Przywódcy i nauczyciele tej dawnej i uchodzącej za nową herezji niech będą przeklęci.¹³

Pozorna sprzeczność fraz ‘dawną’ i ‘uchodząca za nową’ nie jest wyłącznie figurą retoryczną. Dla pisarza listu, chartofylaksa patriarchatu konstantynopolińskiego Jana, każda „uchodząca za nową” herezja dualistyczna jest w istocie powtórzeniem „starego” manicheizmu. Na ile mieli rację bizantyńscy herezjolodzy – przekonamy się podczas analizy doktryny bogomilskiej.

Kolejną, nie mniej niebezpieczną herezją dualistyczną, która pojawiła się na wschodnich rubieżach Imperium gdzieś w V w., jest herezja mesalian, nazywanych

¹⁰ Cyt. za: I. Dujčev, *L' epistola sui Bogomili del patriarcha Teofilatto*, [w:] Idem, *Medioevo bizantinoslavo*, vol. I, Roma 1965, s. 312. Więcej o frazie ‘ἡ νεοφανὴς αἵρεσις’ zob. w: G. Minzew, *Observations on the Letter of Patriarch Theophylact to Emperor Peter in the Context of Certain Byzantine and Slavic Anti-heretic Texts*, „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe” 3, 2013, s. 113–130.

¹¹ Przekład za: Δογματικὴ πανοπλία (*Arsenał dogmatów*) Eutymiusza Zigabena z końca XI albo samego początku XII w., [w:] *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, ed. J.-P. Migne, Parisii 1865 (dalej: PG), t. 130, kol. 1289D.

¹² И. Божилѡв, А.-М. Тотоманѡва, И. Билярски, *Борилѡв синодик...*, s. 121–122. Przekłady z języka (staro)cerkiewnosłowiańskiego, o ile nie wskazano inaczej, są autorstwa M. Skowronek i J.M. Wolskiego (zob. odpowiednie teksty w niniejszej antologii).

¹³ I. Dujčev, *L' epistola sui Bogomili...*, s. 314.

w greckich źródłach 'euchitami'¹⁴, a w słowiańskich 'modlącymi się'¹⁵. Jak wskazuje nazwa, mesalianie uważali modlitwę za jedyny – i wystarczający – warunek osiągnięcia zbawienia; sądzili, że nieustanna modlitwa doprowadza duszę do „świętego delirium” objawiającego się tańcem, podskokami i przytupywaniem mającym przegnać demony. Stąd też nazywani byli entuzjastami¹⁶. Mesalianie nie uznawali sakramentów Kościoła ortodoksyjnego (przede wszystkim chrztu i Eucharystii) i odrzucali hierarchię kościelną. Herezjolodzy oskarżali ich o rozwiązłość seksualną – najwyraźniej niebezpiecznie, gdyż według doktryny mesalian każdy, kto modlitwą wygonił demony, staje się bezgrzeszny i nieograniczony nakazami etycznymi. W ich nauce widać też elementy ikonoklastyczne – odrzucali kult ikon i krzyża.

Prymitywny mistycyzm i społeczna nauka moralna mesalian są stałym obiektem krytyki ze strony obrońców ortodoksji. Po VIII w. jednak to nie mesalianizm, a inna herezja dualistyczna – paulicjanizm – staje się głównym zagrożeniem nie tylko dla dogmatów kościelnych, ale i władzy świeckiej¹⁷. Etymologia nazwy herezji nie jest jasna, źródła i dotycząca ich literatura naukowa wysuwają trzy hipotezy: a) od imienia mitycznego herezjarchy Pawła, syna Galiniki, założyciela sekty; b) od imienia apostoła Pawła ze względu na szczególną cześć, jaką paulicjanie darzyli pisma „apostoła narodów”; lub c) od herezjarchy Pawła z Samosaty, jednego z pierwszych patriarchów Antiochii. Herezja ta pojawiła się w Armenii i Mezopotamii najpewniej w połowie VI w. W VII w. gminy paulicjańskie rozprzestrzeniają się już w większości małoazjatyckich prowincji Bizancjum; w tym samym czasie Konstantyn IV Pogonat (668–685) i Justynian II (685–695) poddają paulicjan prześladowaniom. Paulicjanie odznaczali się walecznością i często wchodzili w sojusze z Arabami przeciw Cesarstwu. Pod koniec IX w. część z nich przesiedlono do Tracji i Macedonii. Uważa się, że inspirowali oni ruch bogomilów w Bułgarii, ponieważ wymienione wyżej terytoria niemal bez przerwy znajdowały się pod panowaniem władców bułgarskich od połowy IX w. aż do upadku I Cesarstwa i początku okresu władzy bizantyńskiej za czasów cesarza Bazylego II Bułgarobójcy (1018 r.).

¹⁴ Syr. 'ludzie modlący się'; w Bizancjum nazywani też euchitami (gr. εὐχίται od εὐχή 'modlitwa').

¹⁵ „Мѣсалианѣ. нже съказаюми мѣтѣвници. Мѣсалианοί οί ἐρμηνεύομενοι Εὐχίται”, cyt. za: В.Н. Бенешевич, „Синагога в 50 титулов” и другие юридическiе сборники Иоанна Схоластика, Санкт-Петербург 1914, s. 670.

¹⁶ Więcej o źródłach nt. mesalianizmu i jego doktryny zob. w: Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији, I. Богомилски родоначалници*, Beograd 1974, s. 63–128.

¹⁷ O paulicjanach i ich rozprzestrzenieniu się na Półwyspie Bałkańskim zob.: S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny...*; Д. Ангелов, *Богомилството в България*, София 1969, s. 123–137; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану...*, I., s. 124–212.

Doktryna paulicjańska znajdowała się pod silnym wpływem manicheizmu, jako że paulicjanie wierzyli w dwa początki: dobry i zły. Na ich poglądy oddziaływały również doketyzm i marcjonizm – uważali oni, że ciało Chrystusa jest niebiańskiego pochodzenia, a Bogurodnicę nazywali Jerozolimą niebiańską. Podobnie jak wyznawcy herezji Marcjona odrzucali cały Stary Testament, a z Nowego uznawali czternaście listów Pawła Apostoła; negowali również sakramenty i hierarchię kościelną (uważając, że chleb i wino w Eucharystii przedstawiają symbolicznie słowa Chrystusa). Odrzucali również kult ikon i hierarchię kościelną.

Te trzy nauki heterodoksyjne oddziałują na herezję najpóźniejszą – powstałą ok. X w. – ale stanowiącą niemniejsze od nich zagrożenie dla średniowiecznego Kościoła i społeczeństwa: bogomilstwo¹⁸. Nie do końca jest jasne, czy bogomiłowie samookreślili się tak już w samych początkach swojego istnienia; niektóre źródła bizantyńskie i słowiańskie wspominają, jakoby sami nazywali się ‘chrześcijanami’, tj. uważali się za „prawdziwych” chrześcijan w opozycji do „falszywych”, ortodoksyjnych¹⁹.

Najstarszym słowiańskim świadectwem o tej doktrynie heretyckiej jest traktat polemiczny starobułgarskiego pisarza Kosmy Prezbitera *Mowa polemiczna przeciwko heretykom* (warianty tytułu w odpisach także: *Traktat przeciwko bogomiłom*, *Słowo przeciwko bogomiłom*), powstała – według większości badaczy – przed lub tuż po śmierci cara Piotra (969 r.), według innych – w początkowym okresie dominacji bizantyńskiej²⁰ albo nawet w początkach XIII w. Odkryte w XIX w. dzieło

¹⁸ Dotycząca bogomiłów literatura naukowa jest ogromna. Wydana w 2007 r. bibliografia w szczególności 3333 tytuły, zob.: К. Гечева, *Богомилството в България. Библиография*, София 2007. Zob. też: Е. Кикарина, *Богомилството и богомилската книжнина X в. – XXI в. Анотирани библиографски указател*, София 2009. Z polskich studiów nad bogomilstwem należy wskazać następujące: S. Bylina, *Bogomilizm w średniowiecznej Bułgarii. Uwarunkowania społeczne, polityczne i kulturalne*, „Balkanica Poznaniensia” 2, 1985, s. 133–145; J. Spyra, *Wspólnoty bogomiłskie jako próba powrotu do form życia gmin wczesnochrześcijańskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 84, 1987, s. 7–21; G. Szwat–Gylybowa, *Haeresis bulgarica w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku*, Warszawa 2005, s. 18–41; J. Wolski, *Żywot św. Hilariona z Mogleny jako źródło do dziejów dwunastowiecznego bogomilizmu*. *Wiarygodność tekstu*, „Ślupskie Studia Historyczne” 17, 2011, s. 43–57; M. Skowronek, *Remarks on the anathemas in the Palaea historica*, „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe” 3, 2013, s. 131–144. Zob. też dwa starsze hasła encyklopedyczne wraz z bibliografią: V. Molè, *Bogomilcy*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, pod red. G. Labudy, T. Lehra–Spławińskiego, t. I, Wrocław – Warszawa – Kraków 1961, s. 136–138; W. Swoboda, L. Moszyński, *Kozma*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich...*, t. II, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964, s. 499–500.

¹⁹ Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану...*, II. *Богомилство на православном истоку*, Београд 1982, s. 78.

²⁰ Według Ju. Trifonova i V.Sl. Kiselkova – opinia, którą podzielam, zob.: Ю. Трифонов, *Беседа на Козма Превзитер и нейният автор*, „Списание на Българската академия на науките”

Kosmy zawiera informację o mitycznym założycielu herezji i czasie jej pojawienia się na ziemiach bułgarskich, opisuje kosmologiczną i socjalną doktrynę bogomilów²¹. Większość świadectw z *Mowy...* znajduje potwierdzenie w innych słowiańskich dokumentach kościelno-prawnych i tekstach literackich z XI–XV w. (synodykony, nomokanony, *Paleja historyczna*, żywoty), jak też w najstarszych greckich listach i traktatach antyheretyckich²².

Spory wokół terminu 'bogomił' i imienia mitycznego twórcy doktryny dualistycznej, popa Bogomiła, trwają od z górą 150 lat. Od czasów Franja Miklosicha począwszy²³, uczeni wielokrotnie wypowiadali się na temat leksemu 'bogomił', lecz

29, 1923, s. 1–78; В.Сл. Киселков, *Съществувал ли е поп Богомил?*, „Исторически преглед” 2, 1958, s. 57–67.

²¹ Pierwsze wydania tekstu zob. w: I. Kukuljević Sakcinski, *Prezvitara Kozme Slovo o bogomilih*, „Arkiv za povjesnicu jugoslovensku” IV, Zagreb 1857, s. 69–97; И. Соколов, *Памятник древнерусской духовной литературы. Беседа Козмы Пресвитера на богомилов (X-XI вв.)*, „Православный собеседник” I, 1864, s. 483–500; II, s. 81–108, 198–220, 310–330, 411–426. Najlepsze wydania krytyczne, na podstawie których powstała większość przekładów na języki współczesne, są dziełem badaczy rosyjskich: М.Г. Попруженко, *Козма Пресвитер – болгарский писатель X века*, [= *Български старини*, т. XII], София 1936; Ю.К. Бегунов, *Козма Пресвитер в славянских литературах*, София 1973. Więcej o historii tekstu i odnoszącej się do niej literaturze naukowej zob. komentarz do *Mowy polemicznej przeciwko heretykom Kosmy Prezbitera*.

²² Do wspomnianych wyżej: *Listu patriarchy Teofilakta do cara Piotra i Arsenalu dogmatów Eutymiusza Zigabenosa* należy dodać jeszcze jeden utwór świadka i uczestnika walki z herezją bogomilską: *List mnicha Eutymiusza z Akmonii* (lub z Periblepty) z pierwszej połowy XI w. (wydanie tekstu w: G. Ficker, *Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Sektengeschichte des byzantinischen Mittelalters*, Leipzig 1908). Cytaty z Listu Eutymiusza z Periblepty za wydaniem przekładu bułgarskiego: *Писмо на Евтимий от Акмония*, w: Д. Ангелов, Б. Примов, Г. Батаклиев, *Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори*, София 1967, s. 47–68. Wydawcy greckich źródeł o bogomilstwie zaliczają do nich także dwa teksty z XI–XII w.: traktat Michała Psellosa *O działaniu demonów* (Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων, wydanie tekstu w: PG, t. 122, kol. 19–876) oraz *Aleksjadę* Anny Komnenu (zob. polski przekład opisu procesu przeciw bogomiłowi Bazylemu Uzdrawicielowi w: Anna Komnena, *Aleksjada*, t. II, z języka greckiego przełożył, wstępem i przypisami opatrzył O. Jurewicz, Wrocław 1969–1972, s. 675–687). Tych dwóch źródeł nie można jednak uważać za oryginalne. Michał Psellos napisał swój traktat na bazie starszej literatury herezjologicznej. W przedmowie opisał naukę trackich euchitów, lecz niezależnie od wysiłków niektórych autorów (zob. np.: Д. Ангелов, *Богомилството...*, s. 46–47) dowodzących, że Psellos miał na myśli trackich bogomilów, tekstu nie można traktować jako wiarygodnego źródła w studiach nad doktryną bogomilską. Anna Komnena nie była naoczny świadkiem procesu przeciwko Bazylemu Uzdrawicielowi w końcu XI w. Poznała to wydarzenie z *Arsenalu dogmatów Eutymiusza Zigabenosa*.

²³ F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wien 1862–1865, s. 36; F. Rački, *Bogomili i Patareni*, Beograd 1934, s. 347; D. Obolensky, *The Bogomils...*, s. 119–120; A. Vaillant, H. Puech, *Le traité contre les Bogomiles du prêtre Cosmas*, [= *Travaux publiés par l'Institut des études slaves*, vol. XXI], Paris 1945, s. 282–283; A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, „Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine” 5, 1953, s. 1–103; В.Сл. Киселков, *Съществувал ли е поп Богомил?*; E. Werner, Θεόφιλος–Bogumil, „Balcan Studies” 7, 1966, s. 49–60;